

Dr. Erik Können

Invloeden van Jung op de Bommelsaga

Interviews met Marten Toonder hebben bijgedragen aan het beeld dat hij diepgaand beïnvloed is geweest door de werken van de psychiater/psycholoog Carl Gustav Jung (1875-1961). Toonder was lid van de C.G. Jung Vereniging Nederland - IVAP (Van Ouwe kerk). Ik probeer te onderzoeken hoe ver de invloed van Jung reikt. Niet zozeer op de denkwereld van Marten Toonder in zijn leunstoel, als wel op de verhalen en personages in de Bommelsaga.

De schaduw van Hocus Pas

Het verhaal *De Zelfkant* (BV 174) gunt ons voor het eerst een blik in het diepste innerlijk van het allerslechtste personage van de Bommelsaga: Hocus Pas, magister in de zwarte kunsten. Wat blijkt bij nader inzien? Diep in hem huist zijn tegenpool Alma, een klein gezellig vrouwtje dat al breiend het goede probeert te bewerkstelligen. Het is een vreselijke last voor Pas om haar altijd in zich te moeten meedragen, want Alma is het piepkleine geweten dat nog in hem leeft. In de aanvang van het verhaal wordt zij per ongeluk van hem afgesplitst, wanneer Hocus Pas zich in een gevaarlijke bomen-kring met *mir* waagt, terwijl hij door een vreemd toeval net zijn beschermende Zazel-amulet is kwijtgeraakt. Zijn schaduw raakt van hem los, wordt een menselijke vorm, en daar is Alma. Er ontstaat een woordenwisseling over wie echt is en wie de schaduw van de ander is. Alma beweert dat zij het ‘goede’ vertegenwoordigt en dus het echte is, want zij schijnt van binnen naar buiten. Daarom is de oude kwade magister eigenlijk slechts een schaduw van haarzelf!

Zij gaan een weddenschap aan, wie van hen de uiteindelijke invloed verwerft op de eerste de beste voorbijganger. Helaas voor Heer Bommel valt het lot op hem. Het gevolg is een opeenvolging van rampspoeden door toedoen van Hocus Pas, waarmee deze beoogt hem tot het kwade te verleiden. “Ik zit hier als Job op de mestvaalt”, prevelt Heer Bommel op een zeker moment als hij geheel aan de zelfkant geraakt schijnt te zijn.

Ja, de parallel met Job in de Bijbel dringt zich op, immers ook slachtoffer van een weddenschap over zijn arme hoofd heen, een thema dat Jung ooit behandelde in zijn boek *Antwort auf Hiob*.

De fatale fout waardoor Hocus Pas de weddenschap wel *moet* verliezen, begaat hij al bij zijn eerste ingreep: hij laat een verwoestende bliksem op de Oude Schicht neerdalen. Heer Bommel is door dit verlies zo verdoofd van smart, dat alle latere ongelukken eigenlijk geen vat meer op hem hebben en hem dus ook niet tot kwaad kunnen verleiden. Ook al verliest hij achtereenvolgens zijn hele vermogen en zijn voorvaderlijke meubilair; en legt de fiscus beslag op Bommelstein. Ook al wordt hij door opgehitste menigten belaagd en laat zijn aanbeden buurvrouw Doddeltje hem voor enige tijd in de steek, doodsbang voor de behekste sfeer in Bommelstein. Ten slotte besluit Heer Bommel zich persoonlijk op te offeren ten einde de levensbrengende *mir* veilig te stellen, want hij wil “zijn goede vader recht in de ogen kunnen kijken, als die er nog zou zijn”. Intussen is de maan vol en Alma wint de weddenschap. Zij gaat weer in Hocus Pas op. Gechanteerd door Tom Poes herstelt Hocus Pas met tegenzin zijn eerste wandaad: de Oude Schicht herrijst. Overige materiële schade komt voor rekening van het verzekeringswezen, en zo kan het gewone leven voor Heer Bommel zijn

loop hernemen. De pointe van de verloren weddenschap is, dat de afgesplitst zijn van zijn gewetentje Alma de oorzaak is van de onhandige ingrepen van Hocus Pas. Gewetenloosheid maakt dom. Hocus Pas verliest zijn laatste restje empathie en kan daarom niet voorzien dat hij zijn slachtoffer bij zijn eerste ingreep al immuun gemaakt heeft voor alles wat volgt. Trouwens, ook bij Tom Poes blijkt het te schorten aan gevoelsmatige empathie, getuige zijn enigszins harteloze opmerking: “Auto’s kunnen niet geestelijk verarmen”!

Dit verhaal zou niet geschreven kunnen zijn, als Marten Toonder niet de invloed van de werken van psychiater Carl Gustav Jung had ondergaan. Het is een fantastisch speelse uitwerking van **Jungs** leerstuk van de Schaduw. De mens herbergt in zijn psyche verscheidene ‘persoonlijkheden’. De naar de buitenwereld gerichte kant noemt Jung de Persona. De compenserende en tegenovergestelde kant is de Schaduw. Deze bevat al wat het bewuste Ik *niet* wil zijn, totdat het zelfinzicht zodanig is gelouterd en gerijpt dat men die andere kant aanvaardt en integreert.

Met andere woorden: ieder goed mens is in zichzelf een beetje slecht. En zoals Marten Toonder onovertroffen demonstreert: ieder slecht mens is in zichzelf een stukje goed. Zelfs Hocus Pas. De dubbele bodem in de ziel ontbreekt alleen bij de simpele zielen: het ‘Kleine Volkje’ en de licht verstandelijk gehandicapte gans Wammes Waggel.

In de onbewuste psyche bevindt zich bovendien een beeld van het andere geslacht, Anima voor een man, Animus voor een vrouw. Toonder neemt de creatieve vrijheid om die twee te koppelen tot één personage. Anima is het Latijnse woord voor ziel, en de naam Alma betekent in het Spaans eveneens ‘ziel’ (staat niet vermeld in het Bommellexicon). Het lijkt alsof **Jungs** boek *archetypen* op Toonders nachtkastje heeft gele- gen bij het maken van De Zelfkant. In hoofdstuk 2, ‘**archetypen** van het collectief onbewuste’, behandelt Jung de schaduw, de anima en het archetype van de wijze. Alle drie komen ze in het verhaal voor. Schaduw en anima zijn samen- gevoegd in Alma. Het archetype van de oude wijze treedt op als een geheimzinnige passant, een oude filosoof, die op de plaatjes zoveel aangezichtshaar heeft dat zijn ogen niet eens te zien zijn. Hij fungeert als een soort goede magiër en regisseur op de achtergrond. Hij knipt met de vingers en tegelijkertijd valt de Zazel-amulet, waar Hocus Pas zich onkwetsbaar mee waant, ‘toevallig’ van diens hals af.

Over Jung

Carl Gustav Jung was een veelzijdige, maar ook omstreden figuur. Hij heeft de **psychologie** verrijkt met blijvende inzichten en instrumenten, onder andere zijn woordassociatietest, het begrip *complex* en de tweedeling van *introverte* en *extraverte* menstypen. Hij sloot zich aan bij de **psychoanalytische** beweging van Sigmund Freud en raakte een aantal jaren intens met hem bevriend. In toenemende mate vond hij Freuds opvatting van de *libido* echter te eenzijdig beperkt tot de seksualiteit. Libido is volgens Jung *alle* ‘psychische energie’. Marten Toonder volgt Jung, als hij over Hocus Pas opmerkt: “Zijn libido maakt hem tot een zeer gevaarlijke figuur” (Van Hartingsveld, 27). Freud was niet gediend van afwijkingen van zijn ‘orthodoxie’, en zo ontstond in 1912-1913 een breuk tussen hen beiden. Voor Jung persoonlijk waren de gevolgen aanvankelijk dramatisch. Hij raakte in een diepe depressie, zo nu en dan zelfs met psychotische symptomen. Na acht jaar van twijfel hervond hij zich en publiceerde *psychologische Typen*, een volumineus werk. Daarin lanceerde hij het onderscheid introvert/extravert en dat werk was voorzien van een uitgebreide en leerzame definitielijst. In de volgende decennia verkende hij de menselijke psyche op zijn eigen wijze verder, en schuwde ook de betrekkingen tot de transcendentie werkelijkheid niet. Daardoor

haalde hij zich het verwijt op de hals dat hij de grenzen van de wetenschap overschreed (gezien vanuit het gezichtspunt van psychiaters, maar ook van de bekende joodse filosoof en mysticus Martin Buber). Voor Marten Toonder, die niet veel sympathie voor de psychiatrie had (Zielknijper!) vormde Jung juist een weldadige uitzondering.

Voor onze beschouwing zijn de belangrijkste begrippen waaronder Jung door zijn latere werk bekend is gebleven: *collectief onbewuste*, *archetype* en *synchroniciteit*. Ook Marten Toonder haalt deze termen in interviews en in zijn autobiografie veelvuldig aan. Op de eerste twee van deze drie begrippen komen we later terug.

Synchroniciteit, of “het synchronistisch principe”, heeft bij Jung betrekking op het zinvolle toeval. In een vorig nummer van het ts. *Fijne Trillingen* liet Theo Opdam zien dat het toeval veelvuldig opduikt in de Bommelsaga. De Zelfkant levert ettelijke voorbeelden op. Overigens komt dat toeval bij veel schrijvers voor, bijvoorbeeld in de romans van Harry Mulisch, van *De Aanslag* tot en met *De ontdekking van de hemel*. Voor Toonder maakt de zinvolheid van toeval echter deel uit van zijn wereldbeeld. “Er bestaat geen toeval”, zegt Tom Poes in BV 173, aflevering 1345. Is zo’n uitspraak te interpreteren als de echo van Jung, of als een moderne gemeenplaats? De helft van mijn vrienden en kennissen beweert dat toeval niet bestaat (een uitspraak die Jung overigens niet zo radicaal voor zijn rekening neemt). In elk geval is dit citaat een echo van het vaste geloof van Toonder zelf. BV 173 is een laat verhaal. Hoe lang zou Toonder toen al onder de invloed van Jung hebben gestaan?

Marten Toonder en Jung

Vanaf wanneer is Toonder betekenis aan Jung gaan hechten? Zijn uitspraken hierover zijn soms vaag en tegenstrijdig. Aan Bibeb vertelde Toonder in 1997 dat hij door Dantes *Hel* Jung is gaan lezen. Volgens een ander interview met Peter Gielissen zegt Toonder dat hij Dante las op zijn zeventiende jaar (“en omdat ik het daar zo volslagen mee oneens was – ik vond het een verschrikkelijk boek – ben ik me gaan verdiepen in godsdienst”). Een heel vroege kennismaking blijktbaar?

Meer betekenis valt te hechten aan Toonders autobiografie. De gerichte belangstelling van Toonder voor Jung ontwaakt daarin pas veel later, door de spirituele zoektocht van zijn vrouw Phiny Dick. Phiny verdiepte zich op een zeker moment in de spiritualiteit van het Oosten. Na Phiny werd ook Marten getroffen door het voorwoord van Jung bij het Chinese orakelboek *I Tjing**. Met de eerstgenoemde citaten klopt zijn mededeling dat Marten rond zijn twintigste jaar al werken aangeschaft had van de psychiaters Freud, Jung en Adler. “Van al die dingen is natuurlijk wel iets blijven hangen,” schrijft hij in zijn autobiografie, “maar ik was toen nog jong. De Jung uit het *I Tjing*-voorwoord kwam als een onverwachte schok van herkenning, en ook van erkenning. Want plotseling kregen zijn begrippen ‘collectief onbewuste’ en ‘**archetypen**’ betekenis voor me en ontdekte ik tot mijn verrassing een verwante ziel.”

Frits van der Waa stelde de vraag aan Toonder: “Later bent u dat Jungiaanse min of meer bewust gaan gebruiken?” “Nee, dat is toch niet waar,” was het antwoord, “Het is wel zo dat ik bewust Jungiaanse uitdrukkingen heb gebruikt”. Voor de invloed die deze herontdekking van Jung op het werk van Marten Toonder kan hebben gehad, zouden we de gebeurtenis moeten kunnen dateren. Marten is daar in hoofdstuk 30 van zijn autobiografie onduidelijk over. In elk geval hebben we houvast aan de *I Tjing* zelf. Venerius heeft uitgezocht dat

termen uit de *I Tjing* niet alleen overduidelijk om de hoek komen kijken in verhaal 117 *Het Booroog* uit het jaar 1966, maar ook al in verhaal 74 *De achtgever* uit 1958, misschien zelfs in verhaal 73 *De Splitterwt* van een jaar eerder. Later dan 1958 kan het dus niet geweest zijn. Eiso Toonder deelde Venerius mede dat Phiny Dick zich in 1955 al in de *I Tjing* verdiepte en het orakel raadpleegde.

Als gevolg van de hernieuwde kennismaking met Jung hechte Toonder een diepere betekenis aan een belangrijke wending in zijn eigen werk. Eind jaren '40 kreeg Toonder van hoofdredacteur Lücker van de Volkskrant namelijk een 'koude douche'. De Bommelstrip was te vlak, en als het zo doorging zou Lücker zijn interesse in de strip verliezen. De verhalen hebben zich vanaf dat moment sterk ontwikkeld. De omslag is volgens Lindner te zien bij de verhalen *Het Vibreerputje* en *Solfertje* uit 1949. Ik herinner me nog goed dat ik als 7-jarig jongetje deze verhalen las in de *Javabode* in – nog net – Nederlands Indië. Fascinerende verhalen, die mij veel onplezierige dagelijkse realiteit deden vergeten.

Over deze wending zegt Toonder in zijn autobiografie, dat hij sindsdien niet langer met zijn verstand te werk ging. “Zonder me ervan bewust te zijn, schakelde ik toen over op de zolder waar alle oude en vergeten dingen liggen die de kern van iemands ego vormen. En toen ik opnieuw kennis maakte met Jung, drong tot me door dat ik na de zolder al tastende bezig was om ‘gelijkenissen’ van zijn leer te maken zonder zijn leer te kennen”. Hij voegt eraan toe dat, in ‘zuiver Jungiaans’ perspectief gezien, een groot deel van zijn verhalen te interpreteren is als autobiografisch.

In de herkenning van Jung als geestverwant speelde verder ongetwijfeld mee, dat zowel Jung als Toonder geïnteresseerd waren in esoterische, occulte en spiritistische fenomenen. Veel ervan is door Toonder op speelse wijze in verhalen verwerkt (Venerius). Rechtstreekse inspiratie door Jung was hierbij niet nodig. Ook heeft Toonder inspiratie ondergaan van het boeddhisme, het taoïsme, de theosofie en de Ierse folklore.

Archetypische personages

Jung meende dat er naast een persoonlijk, individueel onbewuste, dat hij met Freud samen had verkend, in ieder mens ook een collectief onbewuste bestaat. Hij zag overeenkomsten tussen dromen en beeldende uitingen van zijn patiënten enerzijds en mythen, sprookjes en verre culturen anderzijds. In dit collectief onbewuste bevinden zich de **archetypen**. Net als de complexen dat doen in het individuele deel van het onbewuste, vormen de **archetypen** in het collectieve deel stelsels van krachten die belangrijke invloed uitoefenen op denken, voelen, gewaarworden en intuïtie. Maar ze zijn overgeërfd, niet individueel verworven. **Archetypen** kunnen zich in beelden uiten. Bekende beelden uit mythen en sprookjes zijn de tovenaars, de heksen, de held, de nar, de dwerg, de draak. In het grote Bommelsprookje van Marten Toonder komen ze allemaal voor. Psychiater en Jungiaans analyticus Lolke Pepplinkhuizen beschouwde Heer Bommel in diens hoedanigheid van beer ook als een archetype. De berenreligie is de oudst bekende godsdienst. De beer heeft de toegang tot het rijk van de instincten en ontworstelt zich er ook aan – de beer is het dier dat als een mens rechtop loopt. Grappig is dat Toonder daar een beetje afstand van nam in zijn interview met Gielissen: “Interessant, maar ik houd het niet allemaal bij. Ten slotte is het niet mijn vondst geweest om een beer te nemen. Bruintje Beer was Bommel bijvoorbeeld al voorgegaan. Sterker nog, ik heb vaak gedacht: ‘Wat stom dat je geen mensen hebt gebruikt. Dan had je veel meer mogelijkheden gehad. Nu zit je met die stomme beesten. Ze zien er kinderlijk uit.’” Zou Toonder begrepen hebben wat Pepplinkhuizen bedoelde? Toch ging Marten Toonder best

prat op het archetypische karakter van zijn personages, in relatie met zijn intuïtieve manier van werken sinds de ingreep van Lücker.

Het begrip archetype wordt soms verward met een ander soort type, bekend geworden door de socioloog Max Weber: het *ideaaltype*. Het gaat dan om cultuur- en maatschappijgebonden typen, overigens zeer herkenbare types zoals ambtenaar Dorknoper, burgemeester Dickerdack, commissaris Bulle Bas, journalist Argus. Geen universeel overgeërfde beelden, naar het mij voorkomt. Vergelijk de prachtige types die zijn neergezet door het duo Van Kooten en De Bie. Over de positie van kunstschilder Terpen Tijn, door Peplinkhuizen als ‘archetypisch’ aangemerkt, omdat ook hij toegang heeft tot een ‘andere wereld’, valt te twisten. Hoe het ook zij, deze ‘archetypische’ dan wel ‘ideaaltypische’ personages waren al volop ontwikkeld, toen Toonder de kennismaking met Jung hernieuwde. Hier is dus weinig of geen sprake van een invloed van Jung. Terzijde bekijken we nog even een figuur die af en toe voorkomt: de alchemist. Jung had in zijn latere leven grote belangstelling voor de alchemie, omdat de alchemistische prenten naar zijn idee een afspiegeling waren van de weg van de persoonlijke heling en veredeling (‘het grote werk om goud te maken’). Het mooiste verhaal van Toonder over alchemie is natuurlijk *De Loodhervormer* uit 1972 (BV 139). Jungiaanse diepgang is daar niet in te ontdekken. Het verhaal illustreert veeleer op een humoristische manier de Wet van Gresham: ‘Bad money drives out good money’ (slecht geld verdrijft goed geld).

Nog meer Jung-achtige Bommel verhalen?

Het valt niet mee om in de Bommel-Saga andere verhalen aan te wijzen die eveneens een sterke inspiratie door Jung ver- raden. Het beroemde verhaal *Het Boze Oog* (BV 96 uit 1961) is een schoolvoorbeeld van projectie en uitstoting. Zowel in psychologisch als sociologisch opzicht is dit verhaal een hoogstandje, maar het mechanisme van de projectie komt van Freud, is tegenwoordig overbekend geworden bij de ontwikkelde leken en kan ik niet specifiek aan Jung koppelen.

In *De Dropslaven* (BV 87 uit 1960) verliezen alle personages hun sterkste eigenschappen door het nuttigen van een drugsachtige dropsoort, die door Hocus Pas – alweer hij – is ontwikkeld. Super en Hieper verliezen bijvoorbeeld hun zakeninstinct. ‘We hebben zo’n spijt’, verklaarde Super ontroerd. ‘Van ons hele leven trouwens. Maar we gaan het weer goedmaken, jongens. Desnoods gaan we zelfs werken als het moet, hè Hiep?’ Dit verhaal lijkt in de verte op *De Zelfkant*.

In het interview met Van der Waa komt het gesprek op *De Grote Onthaler* (BV 157 uit 1977). Een magnifiek verhaal waarin een soort *demiurg* op treedt, een mooie illustratie van de schepper-God uit de tradities van de gnostiek. Zeker, ook Jung had belangstelling voor de gnostiek. Maar met het zwart-wit denken in de oude gnostiek kon hij zich moeilijk verenigen. **Jungs** belangstelling ging meer uit naar de eenheid van tegendelen, zowel in de menselijke psyche als ook in het Godsbeeld. Mij ontgaat eigenlijk waarom dit verhaal Jungiaans zou zijn.

Mijn beste kandidaat voor Jungiaanse inspiratie is uitgerekend het verhaal dat aan *De Zelfkant* voorafgaat (BV 173) met de titel *Een Bommelding*. Het is een surrealistisch verhaal van een beetje “enge” bekoring. Alles en iedereen is anders dan het lijkt. Mevrouw Aka Kug, een poes die een opvallende gelijkenis vertoont met Miezelientje van Toonders echtgenote

Phiny Dick; poeslief lijkend maar tiranniek blijkend. Haar echtgenoot Alfrik die woorden achterstevoren uitstoot. De voortvluchtige rover Balderik Bar. De metro die Heer Bommel van hot naar her voert en die even plotseling verdwijnt als hij verschenen is. De ondergrondse metro is natuurlijk een beeld van het onbewuste. En staat als trein tevens voor een archetype, als we Toonder volgen bij Van der Waa: “Als kind droomde ik altijd al van een trein, zonder dat ik wist dat het een archetype was”.

Kleine parallellen met het verhaal *De Zelfkant* duiken ook voort durend op. Heer Bommel voelt zich “als Job in de lijdensbeker” (aflevering 1338, vergelijk met 1449 en 1478). En alles keert terug tot as, “asjes tot asjes” (1386, vergelijk met 1449). Belangrijker is natuurlijk de tegenstrijdigheid tussen uiterlijk en innerlijk. Verhaal 173 is daarmee misschien nog niet duidelijk als een Jungiaans verhaal te typeren, maar de indruk is toch gewettigd dat het qua thematiek de opmaat vormt voor verhaal 174. Misschien is Toonder speciaal tot Jungiaanse reflecties geneigd geweest, omdat de Bommelsaga zelf zijn geplande einde naderde, door het huwelijk tussen Bommel en Doddeltje in het slotverhaal 177? Immers, in de alchemistische symboliek staat het huwelijk bij Jung voor het *Mysterium Coniunctionis*, het geheim van de vereniging van tegendelen, de sleutel tot persoonlijke zelfverwerkelijking.

Conclusie en vraag

Marten Toonder heeft veel op gehad met de gedachtewereld van Jung. Toch lijken de ideeën van Jung slechts in enkele Bommelverhalen een rechtstreekse inspiratiebron te hebben betekend. Mooie verhalen, dat zeker.

In de eerste plaats moeten we Jung zien als iemand met wie Toonder veel gemeen had en waar hij zich op een gegeven moment sterk mee kon identificeren.

Vraag: welke lezers menen nog meer Bommelverhalen te kunnen aanwijzen die duidelijk het stempel dragen van Jung?

*Oorspronkelijk was dit voorwoord van Jung opgenomen bij de Duitse vertaling door Richard Wilhelm van een Chinees alchemistisch werk, *Het geheim van de Gouden Bloem*. In de Nederlandstalige versie van de I Tjing vertaling door dezelfde Wilhelm is dit voorwoord van Jung ook opgenomen, waarmee het in ons land voor een breed publiek toegankelijk werd.

Geraadpleegde literatuur

Bair, Deirdre (2004) *Jung – een biografie*. De Bezige Bij, Amsterdam.

Bibeb, interview met Marten Toonder. *Vrij Nederland* 9 juli 1977.

Buber, Martin (1964) *Godsverduistering – beschouwingen over de betrekking tussen religie en filosofie*. Bijleveld, Utrecht. Linda Donn (1991) *Vriendschap en verwijdering – de verstoorde relatie Freud/Jung*. Tirion, Baarn.

Gielissen, Peter (1988) ‘Ik laat een kolossaal oeuvre na dat niet persoonlijk genoeg is’ – In gesprek met Marten Toonder. In: *Bzzlletin* 153, februari.

Heyboer-Barbas (1981) ‘Heer Bommel en zijn verborgen zijde. Occulte elementen in het Bommeloeuvre’. In: *Bres* nr. 90, september/oktober.

Hartingsveld, F. van (2005) *De Tao van Toonder – De denkwereld van Marten Toonder*. Panda, Den Haag.

Jaffé, Aniela (1970) *Jung over de zin van het leven*. Lemniscaat, Rotterdam.

- Jung, C.G. (1947) *psychologische typen* (vertaling Rob Limburg). Servire, Den Haag.
- Jung, C.G. (1991) *archetypen* (vertaling Pety de Vries-Ek). Kosmos, Utrecht/Antwerpen.
- Jung, C.G. (1976) *Herinneringen, dromen, gedachten* (vertaling Pety de Vries-Ek). Lemniscaat, Rotterdam.
- Lindner, Jan Joost, 'Koning van de Nederlandse strip'. In: *De Volkskrant*, 25 november 1998.
- Oosterheert, Pim (2005) *Bommellexicon*. Ton Paauw, Soest.
- Opdam, Theo (2006) 'Toeval in de Bommelsaga'. In: *Fijne Trillingen* nr. 9, oktober.
- Ouwerkerk, A. van (1995/1996) 'Eigenlijk ben je bezig met een zelfonderzoek', gesprek met Marten Toonder over dromen en zijn werk. In: *Bres* nr. 175, december /januari.
- Pepplinkhuizen, L., en Pety de Vries-Ek (1985) Heer Bommel ontmaskerd. Rotterdam. Ook als nawoord in de 'Bommelpocket' *Dat geeft te denken*, De Bezige Bij, Amsterdam 1986.
- Rooy, Piet de (2007) 'Uit het leven van professor Sickbock'. In: *Toondertijd* nr. 63, maart.
- Toonder, M. (1977) 'Vertellen, een vermomde behoefte aan communicatie'. In *Bommelbibliografie 1978*, Mondria .
- Toonder, M. (1996) *Onder het kollende meer Doo – Autobiografie deel III*. De Bezige Bij, Amsterdam.
- Venerius, W. (2007) *Heer Bommel en het para-abnormale – Over de magie in de Bommelsaga*. Den Haag.
- Vries-Ek, Pety de (2005) 'De betekenis van de godservaring – het conflict Martin Buber - C.G. Jung'. In G. Quispel (red.) *Gnosis, de derde component van de Europese cultuurtraditie*. Rozekruis Pers, Haarlem.
- Waa, Frits van der, 'Plotselinge kortsluiting'. In: *De Groene Amsterdammer* 8 november 1995.
- Wilhelm, R. (1975) *I Tjing – het boek der veranderingen*. Deventer.